

MÓZES MIHÁLY

REGIONÁLIS URBANIZÁCIÓ ERDÉLYBEN, A BÁNÁTBAN ÉS A TISZÁNTÚLON /1867-1914/

I. Városfejlesztő tényezők és a növekedés

A modernizáció a tradicionális városok fejlődését eredményezte. Nem feltétlenül a helyi ipari előzmények, tradíciók alakították mostmár a beruházások kedvét, bár ez bizonyára lényeges szempont maradt. A tőke racionalizmusa jobban tisztelte a tradíciónál a profitot, s saját „önkényével” szétrobbantotta a tradicionális városi fejlődés előző súlypontjait.¹ Korábban jelentéktelen településeket emelt a városok sorába, mert nyersanyaglelőhelyek közelében voltak, s korábbi idők patinás nevű városai maradtak alul az iparosodásban (Nagyenyed, Gyulafehérvár stb.). A korszak városfejlődésének egyik szembevetendő vonása a népesség jelentős, bár eltérő ütemű növekedése volt.

Az Alföld kisebb mezővárosai, a peremvidéki, határszéli városok egészen csekély népességnövekedési ütemével (20–30%) szemben a nagy és iparosuló város, a forgalmi központ 50–100%-os növekedése állt szemben 1869–1910 között. A harmadik kiugró típus az ipari település, amely 100–150%-os növekedést is mutathatott (pl. Resicabánya). A következő táblázatok 10–10 erdélyi és bánáti, valamint 15 tiszántúli város népességnövekedését mutatják.

A városi népesség növekedése Erdélyben (1869–1910)
(10 város alapján)

Város	Lakosság száma					% -os növekedés 1869–1910 1869=100%
	1869	1880	1890	1900	1910	
Nagyenyed	5 779	5 362	5 962	7 296	8 508	147,22
Gyulafehérvár	7 955	7 338	8 167	9 669	9 857	123,90
Beszterce	7 212	8 063	9 109	10 873	11 966	165,91
Brassó	27 766	29 584	30 739	34 511	38 999	140,45
Sepsiszentgyörgy	5 142	5 183	5 665	7 030	8 544	166,16
Kolozsvár	26 638	30 363	35 855	46 670	58 181	219,53
Marosvásárhely	13 018	13 192	14 575	17 715	23 728	182,27
Nagyszeben	18 998	19 446	21 465	26 077	29 599	155,80 ³

A városi népesség növekedése a Bánátban (1869–1910)
(Tisza–Maros szöge)

Város	Lakosság száma					% -os növekedés 1869–1910 1869=100%
	1869	1880	1890	1900	1910	
Arad	32 725	35 556	42 052	53 903	60 969	186,30
Makó	27 759	30 063	32 663	33 701	34 899	125,72
Resiczabánya	7 498	9 365	12 819	14 924	17 368	231,63
Lugos	11 654	11 287	12 489	15 457	19 126	164,11
Stajerlak	8 361	9 239	12 144	13 698	12 323	147,38
Temesvár	36 844	27 815	44 849	55 812	68 471	185,84
Versecz	21 095	22 329	21 859	24 770	26 941	127,71
Pancsora	16 888	17 127	17 948	18 512	20 201	119,61
Nagybecskerek	19 666	19 529	21 934	22 868	25 470	129,51
Nagykikinda	18 834	19 845	22 768	24 419	26 356	139,93 ⁴

A városi népesség növekedése a Tiszántúlon
(Tisza bal partja 1869–1910)

Város	Lakosság száma					% -os növekedés 1869–1910 1869=100%
	1869	1880	1890	1900	1910	
Békés	22 547	22 938	25 087	25 473	26 360	119,12
Békéscsaba	30 022	32 616	34 243	37 108	42 146	140,38
Gyula	18 495	18 046	19 991	22 023	23 911	129,28

Nagyvárad	28 698	31 324	38 557	47 018	61 034	212,67
Debrecen	46 111	51 122	56 940	72 351	90 153	195,51
Hajdúböszörmény	19 208	19 035	21 238	25 065	28 131	146,45
Máramarossziget	8 833	10 852	14 758	16 901	20 832	235,84
Nyíregyháza	21 896	24 102	27 014	31 875	36 984	168,90
Szatmárnémeti	18 353	19 708	20 736	26 178	34 151	186,07
Hódmezővásárhely	49 153	52 424	55 475	60 824	62 392	126,93
Szentes	27 658	28 712	30 791	31 290	31 559	114,10
Karcag	14 486	15 835	18 197	20 886	22 983	158,65
Mezőtúr	20 447	21 213	23 757	25 367	25 800	126,17
Orosháza	15 554	18 032	19 956	21 369	22 249	143,04
Nagybánya	9 082	8 632	9 838	11 169	12 855	141,51 ⁵

A városi népesség növekedése – mint a táblázatokból látható – igen differenciált volt. Legdinamikusabb urbanizáció a bányavidékeken, körzeti ipari centrumokban volt észlelhető. A megnövekvő népesség e vidékeken nemcsak a városokra, de néhány bányász és iparos községre is jellemző volt. Petroszény esetében például egyenesen 705%-os, Déván 262%-os, Resiczabányán 231%-os növekedést számítottunk 1869 és 1910 között. Rácz István felhívja a figyelmet, hogy például Marosujváron és Mezőtelegden (az olajfinomítás miatt) is csaknem megduplázódott a népesség.⁶ A nagyobb városok körül kiemelkedő növekedést ritkábban tapasztaltunk.

Néhány város	Növekedés 1869–1910
Kolozsvár, Nagyvárad, Máramarossziget	100% felett
Marosvásárhely, Arad, Temesvár, Debrecen, Szatmárnémeti	75–100%
Nagyszeben, Sepsiszentgyörgy, Beszterce, Lugos, Nyíregyháza, Karcag stb.	50–75%

Olyan városok hiányoztak az 50% feletti növekedést mutató települések közül, mint Brassó, Gyulafehérvár, Békéscsaba stb.

A táblázatokból az is kitűnik, hogy sok városnak lakosságszáma főleg Erdélyben, meglehetősen alacsony volt. A városi fejlődés elmaradottsága országosan is szembetűnő. 1869-ben például a 81 szabad királyi város közül mindössze 27-nek volt tízezernél több lakosa. A városok jogi helyzetének újjárendezésére az 1870-es években került sor. Az új jogi helyzet alapján mindössze 23 település kapott közülük törvényhatósági státust, 50 volt szabad királyi várost minősítettek „rendezett tanácsúvá” a többi nem érdemelte

ki a városi rangot. A volt mezővárosok közül csak Hódmezővásárhely és Baja lett törvényhatósági jogúvá, míg rendezett tanácsú városi státust 56 település kapott. Erdély területén csak Kolozsvár és Marosvásárhely, a Tiszántúlon Szatmárnémeti, Debrecen, Nagyvárad, Hódmezővásárhely és Arad, a Tisza–Maros szögében pedig Temesvár, Versec és Pancsova kapott törvényhatósági jogot. Olyan patinás nevű városok, mint Gyulafehérvár, Nagyenyed, Brassó, Nagyszeben, Nagybánya stb. meg kellett, hogy elégedjenek a rendezett tanácsú város címevel.

Az Alföld városai a táblázatokból is láthatóan sajátos fejlődéstípust képviseltek. Lakosság számuk viszonylag magas volt, a modernizáció városfejlesztő hatása azonban alig észlelhető. Szentcsanak lakossága például 14,1%-kal, Mezőtúré 26,17%-kal, Hódmezővásárhelyé 26,93%-kal, Békésé 19,12%-kal, Gyuláé 29,28%-kal nőtt 1869 és 1910 között, ami alacsonyabb növekedést jelent az országos népességnövekedés üteménél, nem is beszélve a városi lakosság átlagos növekedéséről. Az Alföldön az urbanizációs folyamatba valamelyest bekapcsolódó városok számát 30-ra tehetjük. Ezek lakossága többnyire meghaladta a 10 ezret, de népességének foglalkozási és társadalmi struktúrájában messze elmaradt akár a felvidéki, erdélyi vagy dunántúli városoktól. Az alföldi agrárváros vármegyeyeni határában végeláthatatlanná duzzadt tanyavilág alakult ki. A kiegyezés körül már a lakosság 30%-a élt az alföldi város környékének tanyavilágában.⁹

A fenti kép számos új városfejlesztő tényező együttes eredménye volt. A múlt század második felében alapvető városfejlesztő tényezővé *vált a vasút*. A főbb vasútvonalak mentén főleg a vasúti csomópontokban intenzívebb iparfejlődés és urbanizáció bontakozott ki. E szempontból is kiemelkedő szerepet kaptak az úgynevezett „*vásárvonalon*” fekvő települések. Az itt vizsgált régiók esetében egy városiasodott zóna jött létre Erdély és a Tiszántúl határvidékén (Szatmárnémeti, Nyíregyháza, Debrecen, Nagyvárad). Ez a Bánát és az Alföld déli határvidékén folytatódott (Arad, Temesvár, Versecz stb.). Ezek a városok elhelyezkedésüknél fogva fontos vasúti csomópontok voltak. A Tisza mentén Szolnok, Szeged és Szabadka hasonló szerepet töltött be.¹⁰ Az említett városi sávhoz tartozó települések népességnövekedése 1869 és 1910 között a 85%-os szint fölött volt. Erdélyben is kialakult néhány dinamikusan növekvő város. Különösen gyors volt Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődése a nagyobb települések közül. A városfejlesztő tényezők közül kiemelésre kívánkozik még a *természeti környezet, sőt esetleg a közigazgatási szerep* is.¹¹ Néhány település rendkívül dinamikus növekedését a közelben található ipartelepítési tényezőknek köszönhetette. Ilyen ipartelepítési tényezőt jelentett a Bánátban és Hunyadban a szén és a vasérc Székelyföldön, de a Kárpátok lejtőin általában a fa, másutt egyéb bányakincsek, mint például a só vagy az arany. Déva 162%-os népességnö-

vekedése, Petrozsény népességének hétszeresére emelkedése, Beszterce lélekszámának 65%-os növekedése ugyanakkor azt is jelezte, hogy az egyes fenti ipartelepítő tényezők hatása ugyancsak eltérő volt.¹² Meg kell jegyezni, hogy a szállítás javulásával a kitermelt nyersanyagokat az esetek többségében nem a helyszínen, hanem a környező – már meglévő – nagyobb városokban dolgozták fel. Ezekben a népesség növekedése esetleg nem volt feltűnően gyors, de az iparból – forgalomból élő népesség annál radikálisabban növekedett. Erdélyben jócskán találunk ilyen gyorsan iparosodó városokat (Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben vagy Beszterce). A Dél-Alföldön Temesvár, Arad, Tiszántúl keleti peremén, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Debrecen stb. fejlődésében a környék nyersanyaga nagy szerepet játszott.

II. Urbanizációs szintek és a települési szerkezet

A városfejlődésre a kiegyezést megelőző két évtizedben még elsősorban a mezőgazdasági ártermelés és forgalom növekedése hatott. A nagyipar hatása inkább csak a nyolcvanas évektől volt jelentős hatással és 1890 után vált döntő városfejlesztési tényezővé. E képből csak a bányászati és vasipari központok fejlődése emelhető ki.¹³ A keleti országrészekben a kiegyezés után a városok iparos-kereskedő népességének aránya igen alacsony volt, nemegyszer a 10%-os szintet sem érte el (pl.: Makón, Szegeden).¹⁴ A városok zöme azonban a 10–20%-os szint közé esett. Ide sorolható például Erdélyben Nagyenyed, Gyulafehérvár, Sepsiszentgyörgy. A Tiszántúlon a helyzet még rosszabb volt. Az alföldi városok zömét pl.: Békést, Békéscsabát, Nyíregyházát, Szatmárnémetit, Hódmezővásárhelyt, Szentest, Karcagot, Mezőtúrt, Orosházát stb., de még Debrecen is az iparos-kereskedő népesség 20% alatti szintje jellemezte. A Bánát déli városaiban sem volt jobb a helyzet. A fenti sorba sorolható Nagyikinda, Nagybecskerek, Pancsora, Versecz, Lugos is. Néhány város ugyanekkor már 20 sőt 30% feletti iparos-kereskedő népességgel rendelkezett pl.: Temesvár, Arad, Nagybánya, Nagyvárad, illetve Erdélyben Beszterce, Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben.¹⁵ 1890-re már néhány nagyobb felvidéki, dunántúli, sőt erdélyi városban jelentősen emelkedett az iparból-forgalomból élők aránya, s ez akár a 40%-ot is meghaladhatta.¹⁶ Korszakunk végére az iparos és kereskedő népesség aránya – 35 település adatai alapján – a következőképpen alakult.¹⁷

Szint	Település
40% felett	Arad, Resiczabánya, Stajerlak, Temesvár, Beszterce, Brassó, Petrozsény, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben, Máramarossziget, Szatmárnémeti, Nagybánya, Nagyvárad

30–40%	Nagyenyed, Gyulafehérvár, Sepsiszentgyörgy, Déva, Debrecen, Zilah, Lugos, Versecz, Pancsova
20–30%	Gyula, Hajdúböszörmény, Nyíregyháza, Szeged, Szentés, Orosháza stb.
10–20%	Békés, Békéscsaba, Karcag, Mezőtúr, Hódmezővásárhely, Turkeve stb.

Az erdélyi-bánáti városok jó részét a 40% fölötti, esetleg néhányat a 30–40% közötti szinten találhatjuk. Ez a fejlődés megfelel – Katus László adatai szerint – a felvidéki-dunántúli fejlettségi szintnek.¹⁸ E települések a vidék *ipari forgalmi centrumai* voltak. A vidéki városfejlődés első vonalát jelentették. Itt említhetnénk néhány egészen kiemelkedő átlagot. Az ipari-forgalmi népesség aránya Resicabányán 79,85%, Stajerl. 84,76% volt 1910-re. E bányászati-kohászati-gépgyártási központok természetesen országosan is egészen kiugró arányt mutattak. Kiemelkedő 54,9% arányt észleltünk Nagyabányán, amely főleg a város bányászati központ jellegével indokolható.

Az ipari forgalom centrum jellegű városok mellett – főleg a Tiszántúlon, de a Duna-Tisza között is – megtalálható a magyar városfejlődés sajátos képződménye az *alföldi agrárváros*. Ezek közül harmincnek a lakossága a 10 000 főt is meghaladta korszakunk végére, azonban népességük társadalmi és foglalkozási struktúrájában alaposan különböztek a települések az Erdély-felvidéki, dunántúli városoktól.¹⁹ Ezeknek eltérő fejlődését már a múlt századtól boncolgatta a hazai várostörténeti irodalom. Az alföldi városfejlődés „nem jelentéktelen része, igen erős vidéki jelleggel” bírt már az akkori megfogalmazások szerint is.²⁰

Az urbanizáció sajátossága volt a „földszintes” városok kialakulása. Az Alföldön a városi házak 95–99%-a volt földszintes. A nagyobb települések közül kiemelkedett Hódmezővásárhely, ahol az összes házak 0,3% volt legalább fél- vagy egyemeletes. Az emeletes házak aránya korszakunk végén Debrecenben 2,1%, Nagyváradon 5%, Szatmárnémetiben 4,2% volt, de még Temesvár is a 8%-os, Arad 8,5%-os aránnyal dicsekedhetett. Hatalmas, falusias városok voltak az említettek.²¹ Egészen meglepő adatokat találtunk a századforduló alföldi városképre vonatkozóan. Hajdúböszörmény 5 251 lakóházából 1 azaz egy, Hajdúszoboszló 3 860 házából 1, Hajdúnánás 3 686 lakóépületéből 2 volt emeletes. A rekord azonban mégiscsak Zilah és Makó tartotta, ahol emeletes ház nem volt, noha a lakóházak száma az 1200-at, illetve 6500-at meghaladta.²² A Bánátban 6 olyan város volt, ahol a lakóházak száma ezernél több volt, de az emeletes házak száma nem haladta meg a hármat (Makó, Karánsebes, Lugos, Fehértemplom, Nagybecskerek, Nagy-kikinda).

Az erdélyi városok két típusba sorolhatók. A szász városok kiemelkedtek az *emeletes házak számát* illetően. 250-nél több emeletes lakóház épült Besztercén és Segesvárt, 500–750 között volt Nagyszeben és Brassón. Ez az összes lakóházak harmadát – ötödét jelentette. Az Erdély nyugati peremvidékén és Székelyföldön levő városok (Gyulafehérvár, Nagyenyed, Kolozsvár, Déva, Torda, illetve pl.: Csíkszereda, Székelyudvarhely, Fogaras stb.) az alföldi városokkal mutattak rokonságot. A fejlődés folyamata a városi iparstrukturák összehasonlító vizsgálatával is tettenérhető. Az 1870-es és 1910-es – 10 város adatait összevető – táblázatainkból a csoportosítási különbségek ellenére is kitűnik két lényeges urbanizációs folyamat. Egyfelől *helyi szükségleteket kielégítő iparágak* – az újabb szükségletek kielégítését célzó – strukturális átalakulása, másfelől az említett városok *iparának specializálódása*.

A helyi szükségletek átalakulását jelezte az építészettel, a ruházkodással és szolgáltatásokkal (egyéb) kapcsolatos iparágak arányának növekedése, jobb és fokozódó szükségletek hatására. Stagnálni látszott ugyanakkor az élelmiszeripar aránya és szinte elhalt jó pár iparág. A szőr, toll, csontipar visszaesése nyilvánvalónak látszik. Az újabb szükségletek kialakulásának oka a megváltozott életforma és ízlés volt. Teret hódított a városi öltözet, a cipő – a korábban ezt helyettesítő csizmával illetve bocskorral stb. szemben felgyorsult a lakásépítés, útépítés. Átalakult a városi ház és lakás berendezése. Megjelent ezzel együtt a nagyüzemi termék, az olcsóbb tömegáruk özöne, de megmaradt becses értéknek a kisipari vagy háziipari termék is, amely főleg tájjellegű cikkekben esetleg viseletekben öltött testet. A nagyipar térhódítását jelezte egy-egy iparág kimagasló aránya. Brassó vagy Kolozsvár ruházati ipara, Nagyvárad jelentős cipőgyára, Arad és Temesvár fejlett textil- és ruházati-cikk ipara, avagy Marosvásárhely és Arad faipara, Debrecen élelmiszer és élvezeti ipara, netán Brassó és Temesvár fémipara stb. országos jelentőségű nagyipart sejtettett korszakunk végére.

10 fontosabb erdélyi és tiszántúli város iparstruktúrája 1870-ben
(százalékban kimutatva)

Iparcsoportok	Erdély				Tisza bal partja			Tisza–Maros szöge		
	Brassó	Kolozsvár	M.vásárhely	Segesvár	Debrecen	Nagyvárad	Sz. németi	Szeged	Arad	Temesvár
Építészeti és művészeti	10,3	9,0	3,7	8,0	10,5	2,9	10,9	9,1	8,1	12,2
Fém-, kő-fa	12,9	22,8	22,8	21,2	17,9	27,5	18,0	23,0	24,5	17,4
Élelmezési és élvezeti	9,3	16,8	16,0	6,9	12,2	10,0	6,9	17,7	19,7	20,5
Ruházati	31,9	15,9	11,5	34,5	27,4	21,0	22,0	18,0	17,7	15,6

Bőr-papír és egyéb	28,8	24,7	38,6	25,7	26,6	27,1	38,6	25,3	22,4	14,0
Nem közvetlen termelő	6,7	10,5	7,3	3,6	7,3	10,5	3,5	6,8	7,5	0,5 ²⁴

10 fontosabb erdélyi és tiszántúli város iparstruktúrája 1910-ben
(százalékban kimutatva)

Iparcsoportok	Erdély				Tisza bal partja			Tisza–Maros szöge		
	Brassó	Kolozsvár	M.vásárhely	Segesvár	Debrecen	Nagyvárad	Sz. németi	Szeged	Arad	Temesvár
Vas- és fémipar	14,2	11,4	8,7	9,4		12,9	4,9	11,4	5,4	12,7
Fa- és csont	6,6	3,4	10,5	7,0		6,0	12,8	7,3	12,5	1,9
Élelmiszer és élvezeti	12,1	8,3	10,6	8,5		8,7	9,7	10,4	8,3	8,1
Kő-, föld-, agyag-, üveg- és építő	17,3	17,9	10,2	21,2		13,9	17,9	5,9	11,3	14,0
Ruházati	35,8	42,0	38,7	39,3		44,5	37,9	44,3	48,8	47,9
Bőr-, szőr-, toll	1,7	1,0	1,8	3,3		1,0	1,4	1,9	0,8	1,3
Egyéb	12,2	15,6	13,1	11,2		12,9	15,3	18,0	12,8	14,0 ²⁵

Urbanizációs viszonyok

A modernizáció térhódítása a 80–90-es évektől egyre több a városi élettel kapcsolatos technikai vívmány terjedését hozta. A főváros sokasodó fényei után egyre-másra gyulladtak ki a *villanyok* a keleti országrészben is: a Tiszától a Kárpátok lejtőig. A városok vagy kölcsonök felvételével vagy élelmes vállalkozókra bízva egymás után építették villanytelepeiket, melyek aztán egyre több utcára juttatták el a fényt.²⁶ Táblázatunk 20 város adatai kapcsán érzékeltetik a folyamatot. Temesvár kezdte, az alföldi városok fejezték be a sort 20–30 éves késéssel már Karcagon vagy Mezőtúron is ki-gyulladt a villany. Amíg a nagyobb városok, mint Nagyvárad, Debrecen, Temesvár, Marosvásárhely városi vállalkozásban építették és üzemeltették villanytelepeiket, elterjedt azok bérbeadásának szokásai is. Többnyire a Ganz Villamossági Rt. volt a bérlő (Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely stb.). Az erdélyi és a tiszántúli kisebb városokban magánvállalkozásban alakultak villamossági vagy általános szolgáltató vállalatok. Hajdúszoboszló világításáról a kövér és Társa gőzmalom, Szilágysomlyókról például a Weisz Salamon és Társa cég gondoskodott. A zsidó és esetleg a szász vállalkozók jelentős részvételéről tanúskodnak ilyen nevek, mint Schmidt, Dackler, Perlfoszter (Karánsebes), Rössler (Fogarás) Kepick Kaess (Szászváros) stb.²⁷ A nagy eredmények második vonalát a petróleum és gázvilágí-

tás jelentette. Korszakunk végén a petróleummal, vagy gázzal világított utcák a szokásos esti városképhez tartoztak. Például Nagyszébenben 10 000 m, Csíkszeredában 8600 m, Kézdivásárhelyt 10 348 m, Désen 18 000 m Tordán 15 000 m, Hajdúszoboszlón 29 973 m, Hajdúnánáson 21 000 m vagy Kisújszálláson 15 000 m volt a hagyományosan világított utcák hossza.²⁹

Az urbanizációs viszonyok elterjedése Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon

Néhány város lakosságszám szerint	Villanytelep alapít. éve	Gázgyár alapítás éve	Vízmű építés kezdete	H é v	Műjéggyár alapítás éve	Városi nyomda alapítás éve
Debrecen	1908	1863	1909	-	1895	1591
Temesvár	1884	1857	nincs adat	1899. VIII.	1905	-
Kolozsvár	1905	1871	1887	-	1894	-
Nagyvárad	1904	1873	1895	1901. VII.	1910	-
Szatmárnémeti	1892	-	nincs adat	-	1899	-
Marosvásárhely	1898	-	1908	-	1905	-
Brassó	1898	1892	1894	-	-	-
Szentes	1902	-	-	-	1910	-
Karcag	1909	-	-	-	1910	-
Mezőtúr	1909	-	-	-	-	-
Nagybecskerek	1896	-	-	-	1910	-
Nagybánya	1909	-	1910	-	1910	-
Nagykároly	1904	-	-	-	-	-
Segesvár	1903	-	1903	-	-	-
Székelyudvarhely	1908	-	-	-	-	-
Torda	1902	-	-	-	-	-
Nagyenyed	1909	-	-	-	1909	-
Sepsiszentgyörgy	1908	-	894	-	-	-

A gáz elterjedése, a városi gázgyárak létesítése valamelyest megelőzte ugyan időben a villanyt, kiterjedtségben azonban nem versenyezhetett vele. A nagyobb városokban: Debrecenben, Temesvárt, Aradon, vagy Kolozsváron stb. már az ötvenes-hatvanas évektől létesültek – jórészt idegen tőkével – gázgyárak. A kisebb városokba azonban a dualizmus korában nem jutott el a városi gáz.³⁰

A korszak jelentős vívmánya volt – legalább néhány nagyobb és módosabb városban – a vízvezetékrendszer kiépítése. Kolozsvár kezdte a sort – a Tiszától keletre –, ahol már a nyolcvanas évek végétől csapból csoboghatott a víz. A kilencvenes évekre Nagyváradon, Brassóban vagy Sepsiszentgyörgyön stb. is vízművek épültek. Néhány tiszántúli város csak e század elején ismerhette meg a civilizáció eme vívmányát (Debrecen, Szentes, Nagybánya stb.).

Óriási változást hozott korszakunk a városi közlekedésben. A tarkaság nagy volt. A legelterjedtebb jármű még korunknak végén is az omnibusz volt. Huszonegy városban rőtta az egyre kövezettebb utakat. A második szintet a gőzvasút jelentette. Ezzel utazhatott a debreceni vagy a brassói

polgár. Debrecenben ugyan a vállalat 1910-től villamos üzemre tért át. A kelet-magyarországi városok közül Temesvár volt az úttörő a villamos alkalmazásában (1899), majd Debrecen megelőzve Nagyvárad és Nagyszeben (1901) következett. Arad országosan is egyedülálló szint képviselt. Helyi közlekedésében főszerepet az autóbusz játszott. 1869-től lóvasút üzemelt a városban. A századforduló után autóbuszokat vásárolt a helyi közlekedési vállalat. 1910-ben 8 busz 2,6 km-es vonalon rendszeresen közlekedett.³¹

Lényeges változásokat hozott az urbanizáció az orvosi ellátásban. Orvosi rendelők, kórházak épültek, s ha nem is haladta meg az egészségügyi intézmények száma – mondjuk – a jótékonyági egyletekét, a változás kétségtelennek tűnt. Korszakunk kezdetén ismeretlen volt a megfelelő alapellátás még a nagyobb városokban is. A huszadik század elején ezekben már 4–15 közegészségügyi intézmény működött. Itt is nagy különbségek alakultak ki. A Tiszántúl és Erdély városaiban általában – a lakosság számához képest szerényebbnek tűnő orvosi ellátás volt jellemző, míg a Bánátban kimagasló volt a közegészségügyi intézmények száma. A 30–40 000 lakosú Szatmárnémetiben például mindössze 4 ilyen intézmény működött, míg a kisebb Pancsován hat. Az erdélyi városok közül jelentős egészségügyi centrummá Kolozsvár, Marosvásárhely és Brassó vált (7–10). A Tiszántúlon a legtöbb egészségügyi intézmény csak Aradon és Nagyváradon és Debrecenben működött (8–13).³² A kórházi ellátottság még korszakunk végén is meglehetősen hiányos volt. Olyan városok voltak *városi kórház* nélkül, mint Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely vagy Szatmárnémeti még 1910-ben is. A működő „*városi kórházak*” (Debrecen, Temesvár, Arad, Hódmezővásárhely, Pancsova, Brassó, Versecz és a Tisza túloldalán Szeged) sokszor egész vidékek ellátásáról kellett, hogy gondoskodjanak.³³ Enyhítették a helyzetet az állami vármegyei közkórházak, pl.: Nagyváradon, Kolozsvárt, ahol orvosi kar és ezzel együtt egyetemi klinika is működött. Állami kórház létesült a legtöbb erdélyi városban, így Marosvásárhelyt, Nagyenyeden, Besztercén, Brassóban, Csíkszeredán, Gyergyószentmiklóson, Fogarasban és Sepsiszentgyörgyön, Déván, Segesvárt valamint például Nagyszebenben, Tordán és Székelyudvarhelyen stb.³⁴

Alaposan átalakult a városok kulturális intézményrendszere. Állandó színház alakult a törvényhatósági jogú városok mindegyikében Marosvásárhely és Hódmezővásárhely kivételével. Nagyváradon, Aradon és Kolozsvárt úgynevezett nyári színházak is működtek. A rendezett jogú városok közül a Tiszántúlon Nyíregyházán, Nagykárolyban, Szilágysomlyón és Zilahon a Bánátban, Makón, Lugoson, Fehértemplomban és Nagybecskereken, Erdélyben Brassó és Vízakna kivételével minden ilyen városban (Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Déva, Szászváros, Medgyes, Nagyszeben, Dés, Torda, Székelyudvarhely) működött állandó színház. Egy-egy színház igazán a vá-

ros díszje lehetett. 200 000 Kr-nál többre került például olyan kisvárosok, mint Medgyes vagy Déva színháza. A rekordot Zilah vitte e téren is. 440 000 koronás gyönyörű színházával. (Egy nagyvárosi színház, pl. a Kolozsvári építési költsége meghaladta az 1 millió koronát). A színjátszás nyelve többnyire a magyar volt. Az állandó színházak közül a szászvárosiban, a medgyesiben és a szebeniben német előadásokat is tartottak. Esetenként Fehértemplomban is volt szerb és német nyelvű előadás.³⁵ Igen kiterjedt volt a helyi újság- és folyóirat-kiadás. Nagyváradon, Debrecenben, Temesváron vagy Kolozsvárt 5–7 napilap jelent meg a századelőn rendszeresen, a hetilapok és folyóiratok mellett. Összesen a sajtókiadványok száma az említett városokban 10–25 között volt. (Temesvárt a többnyelvűség miatt 25 helyi sajtótermék jelent meg!)³⁶

A rendezett tanácsú városok közül Nyíregyházán (1), Makón (3) és Nagybecskerekén (2) illetve Erdélyben Brassóban (5) jelent meg napilap. A hetilapok száma a Tiszától keletre 85 volt 1910-ben! Ezek harmada nemzeti-ségi nyelveken jelent meg.³⁷ A városi élethez egyre jobban hozzátartoztak az egyesületek is. A fővárosban korszakunk végéig 1000-nél is több egyesület, művészeti kör és dalárda alakult. A keleti országrész törvényhatósági jogú városai – az egyetlen Temesvár kivételével, ahol 132 különböző egyesületet találtunk – még a 100-ig sem jutottak el. Még Kolozsvárt is csak 37, Debrecenben 44, Aradon 61, Szatmárnémetiben 49, Nagyváradon 30 egyesület működött. A vegyes lakosságú rendezett tanácsú városok, például Brassó (52), Nagyszeben (48), Máramaros-sziget (39) legalább hasonló eredményekkel dicsekedhettek.³⁸ Voltak ezek között dalárdák (pl. Debrecenben 6, Temesvárt 3, Brassóban 3 stb.) különböző iparos egyletek. Igen sok keresztény és izraelita *vallási kör* – főleg nőegylet – működött. Ezek között imádkozó- és önszegélyező szövetkezés is akadt, ilyen volt például az 1903-tól az Aradi Rózsafüzér Önszegélyező és Imatársaság. Különleges szint jelentettek a zsidó vallásúaknál alakult „*kiházásítási*” egyesületek (Aradon 1866-tól). A városi értelmiség is gyakran tömörült. Nagyváradon például régészeti és történész egylet, Temesvárt múzeum kör, tanító, illetve mérnöki és építészeti egyletek alakultak. Természetesen a kulturális jellegűek közül az *irodalmi körök voltak* a leglátogatottabbak. A nagyváradai Szigligeti Társaságnak 1908-ban például 314, a debreceni Csokonai körnek 707, a szatmárnémeti Kölcsey körnek 248, a temesvári Arany János társaságnak 190, a kolozsvári Erdélyi Múzeum egyletnek 870 állandó tagja volt. A vidék híresebb költőjéről elnevezett körök inkább a nagyobb városokban alakultak. Kisebb lélekszámú településeken az olvasókörök helyettesítették ezeket, például Kézdivásárhelyen, Gyergyószentmiklóson, Lugoson (román) Nagykárolyban. Akadtak persze a környék szülöttéről elnevezett körök is. Nyíregyházán Bessenyei kör (427 tag) Nagykárolyban Kölcsey egyesület működött (229 taggal). Egé-

szen kiemelkedő kulturális próbálkozás volt Csíkszeredán az 1876-tól sikeresen szereplő Műkedvelő színtársulat, melynek taglétszáma korszakunk végére a 120 főt is meghaladta! Helyenként az egyház is segítette a fáklya szerepét betölteni. Gyulafehérváron, pl. a hetvenes évektől 100–150 főt számláló Erdélyi Római Katolikus Irodalmi Társaság működött.

A gazdasági jellegű egyletek taglétszáma nemegyszer több ezer főt jelentett. Egészen kiemelkedett a temesvári Délvidéki Földműves Gazdasági Egyesület, amelynek 10 000-nél többre nőtt a taglétszáma, de hasonló jellegű aradi kör is 2170, a medgyesi 1337, a szebeni Erdélyi Szász Gazdasági Egylet 10 103, a dési Szolnok-Doboka megyei Gazdasági Egylet 600 tagot számlált.³⁹ A gazdasági egyletek között szinte minden városban megtalálható volt a kereskedő, az iparoskör, az iparos önképző egyletek sokasága is. A város polgársága szinte mindenütt létrehozott betegsegélyező és temetkezési társulásokat is. A temetkezési egyletek a nemzetiségi vidékeken – főleg a szász lakta területeken – nemzetiségenként szerveződtek (pl.: Szászrégen, Segesvár, Szászebes stb.).

A keleti országrész városaiban is fontos szerepet játszottak a *politikai jellegű egyletek*. A Tiszántúlon a függetlenségi köröknek jelentős súlya volt. Debrecenben, a szabadságharc fővárosában az 1876-ban alakult Függetlenségi körnek félezernél is több állandó tagja volt. Szatmárnémetiben 4–500 tagú Széchenyi Társaság, Karcagon Széchényi Kör, Gyulán 48-as kör, Hajdúböszörményben 48-as kör, Hajdúnánáson Függetlenségi Kör és 48-as kör, Hajdúszoboszlón Kossuth Kör, Nagybányán Függetlenségi Kör, Fogarason (!) 200 tagú Függetlenségi Kör, Kézdivásárhelyt Függetlenségi- és 48-as Kör, Szamosújváron és Tordán függetlenségi és 48-as körök jelezték a keleti országrész városainak hangulatát. Egyetlen szabadelvű egylet Hajdúböszörményben működött. A szász városok polgársága – úgy tűnik – más nézeteket vallott 48-ról és a függetlenségi körökről, hisz e helyeken egyetlen ilyen egylet sem működött.⁴⁰

A dualizmus kora a városi könyvtárak alapításának időszaka is volt. Aligha lehetne a Tiszától keletre sok olyan várost találni, ahol az első nyilvános könyvtár ne korszakunkban nyílt volna. Néhány közülük korszakunk végére 10 000-nél is több kötettel rendelkezett (pl. Temesváron 39 369, Versecen 27 240 kötet). A Tiszántúlon azonban a mégoly híres kulturális központnak számító Debrecenben is csak „hivatalos” használatot engedélyező 2300 kötetes bibliotékával rendelkezett. Másutt is hasonló volt a helyzet. Aradon 4000, Hódmezővásárhelyt 7000, Szatmárnémetiben 686 (!), Szentesen 1280, Karcagon 1400 vagy például Mezőtúron 2000 kötetes nyilvános könyvtár működött. A körülmények Erdélyben sem voltak rózsásabbak. Legnagyobbak a brassói (3500) könyvtár számított 1910-ben. Az olvasás mértékéről, a kölcsönzés gyakoriságáról nem találtunk ugyan adatot, de

az említettek is bizonyossá teszik, hogy a rendszeres olvasás legfeljebb szűk értelmiségi körök privilégiuma lehetett.⁴¹

JEGYZETEK

1. Vö.: Makkai László: Erdélyi városok. Bp., 1940., 6–9.
2. Berend–Szuhay: A tőkés gazdaság története, Magyarország. Bp., 1975. 133., illetve Erdei Ferenc: A magyar város. Bp., 1974. 63.
3. MKON 1910. I. 678. 741., ill. Thirring: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bp., 1912.
4. MKON 1910. 678–741. Alapján
5. MKON 1910. I. k. uo. és Thirring: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bp., 1910., 20.
6. Rácz István: Paraszti emigráció politikai megítélése Magyarországon, ill. Berend–Szuhay: A tőkés gazd. 134.
7. Berend–Szuhay: A tőkés gazdaság története Magyarországon. Bp., 1975. 134.
8. MT 6/2. 1138–1144.
9. Katus László: Az urbanizáció meggyorsulása, MT 6/2. 1142., illetve Rácz István: A paraszti emigráció politikai megítélése Magyarországon. Agrártörténeti Tanulmányok 8. 54.
10. Katus László: i. m. 1142.
11. Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikai évkönyve, 1912. 20.
12. Katus László: i. m. uo., Vö. Orbán Balázs: Székelyföld leírása. Bp., 1982. II. 410–418.
13. Katus László: i. m. uo.
14. Saját számítások NKON 1880. alapján hasonló adatok Földes Béla: Városaink és a városi lakosság életviszonyai Bp., 1883. 46–47.
15. Saját számítások MKON 1880. alapján hasonló adatok, Földes Béla: Városaink és a városi lakosság életviszonyai, Bp., 1883. 46–47.
16. Katus László: i. m. 1143.
17. Saját számítások MKON 1910. II. k. 678–741., illetve Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikája im. 20. al.
18. Katus László: i. m. 1143.
19. Földes Béla: Városaink és a városi lakosság életviszonyai. Bp., 1883. 5.
21. Erdei Ferenc: A magyar város, i. m. 63–65.
21. 58. k. 8. MSK
22. Thirring: i. m. 27.
23. Uo.
24. Saját számítások MKON, 1870. 260–330.
25. Saját számítások MKON, 1910. II. k. alapján
26. Egyed Ákos: i. m. 294.
27. Thirring: i. m. 440–441.
28. OMSK. 58. k. 310., illetve Thirring: 435, MSK 58. k., 433, MSK 58., 34., MSK 58. k., 330.

29. Thirring: i. m. 442.
30. Uő.: 435.
31. MSK 58. k. 32–33., illetve Egyed Ákos: i. m. 294.
32. MSK 58. k. 38.
33. MSK 58. k. 85.
34. Thirring: i. m. 250–253.
35. Thirring: i. m. 541.
36. Thirring: i. m. 537., illetve Egyed Ákos: i. m. 293.
37. Thirring: i. m. 537–538.
38. Egyed Ákos: Falu, város civilizáció, 292.
39. Thirring: i. m. 530–36., 1908-as adatokat közöl
40. Thirring: i. m. 530–36.
41. MSK 58. k. 39.